

התפתחות מיתארי כפרי-מייעוטים ורמות-הדיור בגליל

עמיהוד ישראלי

דעיכת החקלאות כענף תעסוקה עיקרי בכפרי המיעוטים בגליל חוללה תמורה מהותית לא רק בחתך התעסוקה הכפרי אלא בהגברת עיסוקי הפרנסה מחוץ לכפרי המיעוטים, עקב אפשרויות תעסוקה מוגבלות בכפרים עצמם גם במצבי תעסוקה מלאה בקנה-מידה ארצי. אולם, תמורות אלה כמעט שלא חוללו הגירות חיצוניות. אדרבא, הזיקה הכפרית ויציבות המגורים איפיינו את תושבי הכפרים שבגליל. הני-תוחים הסוציולוגיים הצביעו, בדרך כלל, על מספר גורמים שמנעו הגירה משמעותית מכפרי-המיעוטים לעיירות המעורבות ולערים, כגון - החרצובות החזקות של ה-מסגרות החמולתיות והכפריות, ההסתייגות ממגעים הדוקים ומלאים עם האוכלוסיה היהודית, צביונו הבלתי-יציב של חתך התעסוקה המאפיין את עובדי-החוץ הכפריים, יוקר-המחיה בערים, קשיי ההסתגלות החברתיים, קשיי דיור ויוקרו, וזיקה עמוקה לקרקע המשפחתית בכפר. בעבר נוספו לרשימת הגורמים גם מגבלות בטחוניות וקשיי תחבורה לערים.

מכל מקום, התוצאה העיקרית של היעדר הגירת חוץ משמעותית, לעומת ריבוי עבודות חוץ, התבטאה בתנועת בינוי-למגורים עניפה בכל כפרי המיעוטים בגליל. מגמה דינאמית זו הוליכה לתמורות מהפכניות במיתארי הכפרים, להתרחבות רבת-ממדים בשטחיהם הבנויים, ולשינויים בסגנון הבניה ובתפרוסת הכלל-כפרית. כל זאת - בהיעדר יד מכוונת ועין צופיה עד לשנת 1965. העובדות שנוצרו בשטח מחייבות רביזיה כוללת של תוכניות-המיתאר הכפריות בהקדם האפשרי, שכן הגידול-הדימו-גראפי הכפרי אינו עומד מלכת מחד גיסא, והלחצים לבינוי-מגורים כפריים מצויים בעיצומם ואף גוברים והולכים מאידך גיסא.

בסקירה דלהלן נעסוק בתחום מצומצם בלבד, שעניינו - התרחבות מיתארי ששה כפרי מיעוטים ביחידה גיאוגרפית מוגדרת (בקעת-בית כרם, כביש עכו-צפת), מבלי להתייחס לבעיות האחרות והחשובות הנגזרות מתופעה זו.

הכפר בענה (ציור 1)

הגלעין המנדטורי משתרע על 28.8 דונם בקטע הצפוני של גבעת בענה, בגובה 310-315 מ', כשהוא מופרד בהעתק מקומי מהקטע הדרומי. פסגת גבעת הגלעין שטוחה ושיפועיה אינם עולים על 5% במיתחם הגלעין. מקור המים הקרוב בעבר היה עין אל-ביד'ה, המרוחק 520 מ' מזרחית מהמסגד. גובהה היחסי של גבעת-מיתחם הגלעין מעל בקעת בית-כרם מגיע לכ-90 מ'. המסגד מוקם באגפו הדרומי של הגלעין ואילו הכנסיה (13% נוצרים בשנת 1977) מוקמה מחוץ למיתחם הגלעין ומערבה לו.

* ד"ר עמיהוד ישראלי הינו גיאוגרף מחיפה אשר סיים לאחרונה מחקר מקיף ביותר על כפרי המיעוטים בבקעת בית-כרם במסגרת עבודת-דוקטור, באוניברסיטה העברית.

1 בענה-טעמי קרקע והפרוסת מינים

מיקרא

- 6 מרפאה
- 7 גן-חיים
- 8 גדיח
- 9 חנות
- 10 בסמיה
- 11 מופעל-לבנים
- 1 מיסגד
- 2 כנסיה
- 3 בית-ספר
- 4 קולנוע
- 5 בית-כפר

מתחם הגלעין צפוף מיבנים (12.7% מהשטח הבנוי ב-1972) וצפוף-אוכלוסין (36.9% מכלל האוכלוסין ב-1972). לעומת זאת, הפריפריה דלילה, והיא משתרעת דרומה, לעבר כביש עכו-צפת, במדרונות הדרומיים של הגבעה. חלק מהמיבנים החדשים ניבנה מזרחית מכביש הגישה המשותף לבענה ולדיר אל-אסד. בגלעין קיימת תחלופת-בינוי מואצת, לאמור, הרס מיבנים ותיקים והופעת מיבני בטון חדשים. בלב השטח הבנוי מצויים מיבני אבן נאים המאופיינים על ידי קמרונות קשתות ותקרות-זרדים. להלן חלוקת המיבנים המאוכלסים לפי תקופות בנייתם המשוערות.

לוח 1: מיבנים מאוכלסים לפי מועדי בניה משוערים עד 1971

ס"ה	בלתי ידוע	1971-1966	1965-1960	1959-1948	עד 1947	ס"ה
276	8	49	90	64	65	
100	2.9	17.8	32.6	23.2	23.5	באחוזים

מקורות: 1) א. מקלר, סקר ומיתאר לבענה, 1972.
2) סיורים בשטח.

50.4% מהמיבנים המאוכלסים עד 1971 ניבנו בשנים 1960-1971. בחומש הקודם (1960-1965) ניבנו בתים במספר כפול כמעט בהשוואה לחומש השני (1966-1971). כנראה בהשפעת המיתון-הכלכלי של שנת 1966/7. לפי הסקר, ב-72 מיבנים התגוררו יותר ממשפחה גלעינית אחת מתוך סך כולל של 276 מיבנים מאוכלסים. יחידות הדיור המאוכלסות נקבעו ל-326, ומספר המשפחות הגלעיניות נקבע ל-331 (לעומת 330 "משקי-בית" ל-1972, לפי מיפקד האוכלוסין והדיור של ל.מ.ס.). החלוקה הדתית הצביעה על 83.4% משפחות מוסלמיות לעומת 16.6% משפחות נוצריות, כאשר משקל הנוצרים מתמעט והולך מחמת הריבוי-הטבעי הנמרץ של המוסלמים. 76.5% מהמיבנים המאוכלסים עד 1971 ניבנו בתקופת המדינה. להלן החלוקה הגיאוגרפית של היחידות הכפריות השונות:

א. גבעת בענה (310-315 מ') מהווה את המתחם הבנוי העיקרי. השטח הבנוי נתחם מצפון וממזרח על ידי כביש-הגישה הדו-כפרי ושטחי דיר אל-אסד. מדרום וממערב מסתיים השטח הבנוי בשוליה המתונים של הגבעה. מספר המיבנים המאוכלסים, כולל מיבני הגלעין, נקבע ב-1971 ל-133, היינו 48.8% מכלל מיבני הכפר.

ב. הגבעה הדרומית (311.7 מ'), ייצגה מיבנים חדשים יותר מבטון, הממשיכים כלפי דרום את הקטע הבנוי הצפוני והעתיק. מספר המיבנים המאוכלסים כאן היה 65, היינו 23% מהס"ה.

ג. הגבעה המזרחית (נ.ג. מכסימלית 290.7 מ'), והשלוחה הצפון-מזרחית. זהו קטע הבינוי החדש ביותר של הכפר והוא משתרע מזרחית מכביש הגישה הדו-כפרי. הבניה אופיינה בויללות מפוזרות, שניצבו במדרון, בשיפועים בינוניים, שממוצע השטח לחלקת-בעלות בו הגיע ל-3 דונם. בשלוחה הצפון-מזרחית, בגוש מס'

18973, ממוצע השטח לחלקת-בעלות הצטמצם ל-1.029 ד'. ס"ה המיבנים בקטע זה הגיע ל-44, היינו 15.9% מהס"ה.
 ד. הקטע המערבי התאפיין בבניה מפוזרת מאוד, מדרום לבריכה הכפרית ומצפון לה, בשיפועים מתונים. ס"ה המיבנים המאוכלסים ב-1971 נקבע ל-34, כלומר 15.9% מכלל מיבני הכפר.
 אם השטח הבנוי הכלל-כפרי בשלהי שנת 1971 הגיע ל-227 ד', הרי שצפיפות האיכלוס הממוצעת הכלל-כפרית עמדה על 10 נפשות לדונם.

הכפר דיר אל-אסד

גלעין המתחם המנדטורי, המשתרע על 49 ד', מוצב במדרון התחתי של מתלול-צורים, בסמוך למצוק. הפרשי הגובה בתחום הגלעין נעים בין 300-380 מ' מצפון-מערב לדרום-מזרח ויוצרים שיפועי 25%-35%. הגלעין ההיסטורי של היישוב התפתח סביב הכנסיה הצלבנית המבוצרת שבלב המתחם. צפונה-מערבה מהגלעין יצאו שבילים, שניצלו את האוכף בין שני חלקי המתלול, והעפילו לרמת-תפן. בנוסף לזיהוי הצלבני של דיר אל-אסד הנוכחית עם הכפר הנוצרי סט. ג'ורג' דה-לבאיין, ולהתיישבות המוסלמית בו במחצית הראשונה של המאה ה-16, נתקדשה הסביבה בעטייה של מערת אל-ח'ד'ר הניבטת למרחוק. איתור גלעין היישוב נבע, איפוא, מסיבות היסטוריות מובהקות ובתנאים טופוגרפיים קשים. גם כאן מסמן מיקום המיסגד את קצהו הדרומי של מתחם הגלעין.

מיתארי הבינוי של הכפר מצטיירים בצורה דמוית-משולש שבסיסו בצפון, וקוד-קודו - המסתיים צפונית מערבית מבענה - מוכתב על ידי כביש הגישה. קבענו לעיל, כי הכפר התפתח בתנאים טופוגרפיים קשים ויוצאי-דופן. יש לכך, כמובן, השפעה על ציפוף-המיבנים, ריבוי הדו-מפלסיים שביניהם, בעיקר במתחם הגלעין, על היעדר גישה ללב השטח הבנוי, מיעוט שירותי תשתית חיוניים, וכן על פיזור בלתי-יעיל של חנויות וכיתות לימוד במיבנים שנועדו במקורם למגורים. השיפועים התלולים היוו, איפוא, את הגורם העיקרי שהשפיע על מיתארי-הכפר ומערכו. להלן מספר דוגמאות:

- (א) בשנת 1970 ניצב הבית הכפרי הגבוה ביותר ב-445 מ'. המרחק ממנו ועד לכביש הגישה הדו-כפרי (315 מ') נאמד ב-5 ק"מ. השיפוע הכלל-כפרי הממוצע, על ציר צפון מערב - דרום מזרח הגיע ל-26%.
- (ב) בחתך אווירי צפוני-דרומי לאורך 3.8 ק"מ, מהמיבנה הצפוני ועד למיסגד שבשוליו הדרומיים של מיתחם הגלעין, הגיע השיפוע ל-30.1%.

לוח 2: המיבנים המאוכלסים לפי מועדי בנייתם המשוערים

עד 1899	1900-1940	1941-1950	1951-1960	1961-1970	צריפים בלתי ידוע	ס"ה		
							סך-הכל	באחוזים
70	24	15	98	135	19	365	4	סך-הכל
19.2	6.6	4.1	26.8	37.0	5.2	100	1.1	באחוזים

מקור: צוות-9 לתיכנון כולל וסיורינו בשטח.

לפי הממצאים, רק 42.2% מהמיבנים המאוכלסים עד 1970 ניבנו בעשור האחרון, לפיכך, חלק ניכר מיחידות הדיור היו בחזקת תוספות למיבנים קיימים. ביטוי נוסף לכך ניתן בצפיפות הגבוהה של השטח הבנוי-הכפרי: 11.9 נפשות לדונם (1970), כשתהליכי ההרס והבינוי במתחם הגלעין היו אינטנסיביים ביותר. מתחם הגלעין תפס 19.2% מכלל השטח הבנוי הכפרי (והיה זה השיא בין ששת כפרי המיעוטים בבקעת בית-כרם). בשנת הסקר התגוררו בו 40.4% מכלל האוכלוסין. חומרי בניה שונים, אבן ובטון, שימשו בערבוביה במיבני הגלעין. החלוקה הגיאוגרפית של הכפר לשטחי מגורים נראתה, כדלקמן:

- (א) מתחם הגלעין (47 ד'), איכלס 215 משפחות (1970) בצפיפות ממוצעת של 4.5 משפחות לדונם. הבניה היתה צפופה ביותר והשתרעה על השיפועים החזקים של המורד. רוב המיבנים עשויים מאבן-קירטונית ומצבם הוערך כבינוני עד מעורער.
- (ב) הקטע הצפוני-מערבי, המתמשך כלפי מערב, בכיוון כללי של השביל הרחב המטפס על מתלול-צורים, בפאתו של גוש מס' 18817. על שטח בנוי בן 42 ד' התגוררו 55 משפחות בצפיפות ממוצעת של 1.3 משפחות לדונם. בקטע זה הובחנו מיבנים ותיקים מלפני שנת 1948.
- (ג) הקטע המזרחי משתרע כקודמו במקביל למזקוף של מתלול צורים, על כ-80 ד' עם 117 משפחות (1970). כאן ירדה הצפיפות הממוצעת לשטח עד ל-0.7 משפחות לדונם. בקטע הדרומי התאפיינה הבניה במרווחיות יחסית ובחומרי אבן ובטון במצב טוב. זה היה גם המיגזר שנתחם בכביש הגישה ובכיכר הדו-כפרית, ולכן מחירי קרקעותיו היו גבוהים.

הכפר מג'ד אל-כרום

הגלעין המנדטורי משתרע על 76.32 ד', וכשני-שליש ממנו ממוקמים על שלוחת מיסלע-קירטוני בגבהי 220-240 מ' מצפון לדרום. יתרת השטח הבנוי המנדטורי התפשטה דרומית מהכביש הכפרי הפנימי על פני קרקעות אלוביאליות. להערכתנו, הצטמצם הגלעין הישובי משלהי התקופה העות'מאנית על כ-45 ד' בלבד וכיסה את המתחם הקירטוני בלבד. ואכן, המסגד ממוקם בקצה הדרומי-מזרחי של הגלעין העות'מאני. מהניתוח דלעיל מתברר, כי התפשטות השטח הבנוי על קרקעות חקל-איות מובהקות החלה עוד בפרוס תקופת המנדט. מקור המים מצוי בצמידות לגלעין, ושפיעתו נאמדה ב-20-35 מע"ק/שעה באוקטובר 1963. איתור הגלעין היישובי של מג'ד אל-כרום, בניגוד לדיר אל-אסד למשל, בתנאים טופוגרפיים נוחים ובשיפועים מתונים ביותר - מלבד על שיקולי צומתיות-תעבורתית, שכן מיתחם הגלעין שוכן בפתחת בקעת-בית-כרם המערבית. ואכן, תיאורי הנוסעים מהמאה ה-19 ומפות שנדפסו בראשית המאה ה-20 מאשרים הנחה זו. הממצא הארכיאולוגי, שהוא דל יחסית, מלמד על אינרציה יישובית לפחות מהתקופה הרומית-ביזנטית. לעומת זאת, אין וודאות בזיהוי האתר עם בית-כרם מימי בית-שני.

המיתארים החיצוניים של תחום הבניה בהווה התארכו מערבה ומזרחה, על טופו-גרפיות שטוחות או גבנוניות כלשהן, כשהם מוגבלים על ידי המתלול מצפון וכביש עכו-צפת מדרום. ס"ה השטח הבנוי (1970) נאמד על-ידינו ל-793 ד' שכללו באותה שנה 544 מיבנים ו-650 יחידות דיור משפחתיות, מספר המיבנים הדו-מפלסיים נקבע

ל-109 (16.3% מכלל המיבנים דאז). בעוד שבגלעין המנדטורי רצף-הבניה וכיסויה ממלאים את השטח, הרי שבשוליים המרוחקים ניצבו מיבנים בודדים על חלקות קרקע גדולות. מערבית לכפר, מקביל לכביש הראשי, ניצבים צריפים ומיבנים של פליטי 1949. סיווג איכות הבניה הכוללת לשנת 1970 נאמד, כדלקמן: 40% מהמיבנים במצב לקוי, 35% - במצב בינוני, ו-25% במצב תקין. נתונים אלה השתנו לחלוטין בחצי תריסר השנים האחרונות.

לוח 3: חלוקה גיאוגרפית של שטחי המגורים ושיעורי הצפיפויות

האיזור	שטח ברוטו (דונם)	שטח בנוי למגורים נטו (דונם)	הנטו מה- מספר יחידות דיור	כנ"ל באחוזים	יחידות דיור לדונם-נטו
הגלעין	77.2	65.6	310	47.7	4.7
מערב	258.8	194.1	204	31.4	1.1
מזרח	421.2	315.9	136	20.9	0.4
ס"ה וממוצע	757.2	575.6	650	100.0	1.1

מקורות: ש' טוכלר, סקר ומיתאר למג'ד אל-כרום, בלי תאריך. משרד הפנים - מג'ד אל-כרום, פרוגרמה לתוכנית מיתאר, 1969.

חלוקת השטח לפי יחידות גיאוגרפיות אינה זהה לצפיפות המגורים יחסית לשטח (נטו). מתחם הגלעין תפס רק 10.2% מהשטח הבנוי, אך כלל 47.7% מכלל יחידות הדיור המשפחתיות, לעומת 34.2% בקטע המערבי (מכלל השטח) ו-31.4% (מכלל היחידות). ואילו הקטע המזרחי הקיף 55.6% מכלל השטח ורק 20.9% מיחידות הדיור. סיווג השטח הבנוי הכפרי לשלושת מרחבי הבניה הללו מלמד על מגמות הבינוי, כיווני ההתפתחות ומועדיהם: בעוד שהגלעין העתיק התפרס על השלוחה הסלעית הנמוכה, שגבלה בכביש הרחוב הפנים-כפרי, הרי שהתרחבות הגלעין בתקופת המנדט נטתה דרומה, על פני הקרקעות האלוביאליות, כפי שהתרחש בכפרי-בקעות אחרים. כיבוש הקרקעות החקלאיות לצרכי בינוי-מגורים לימד לא רק על הלחץ הדימוגרפי, אלא גבל על דעיכת החקלאות והעדפת תעסוקות חוץ בלתי-חקלאיות.

בתקופת המדינה החל הבינוי להתכוון במיוחד מערבה וכן דרומה עד לכביש עכו-צפת. משנות ה-60 ואילך החלה ההתפשטות הגדולה מזרחה. בשלהי שנות ה-60 ניבנו גם ווילות בצפון-מערב, היינו במדרון התחתי בגבהים שבין 275-280 מ', בעוד שהמסגד הכפרי, השוכן במרכז-דרום הגלעין המנדטורי, מצוי בגובה של 226.7 מ' בלבד.

הסדר-היורד של צפיפויות יחידות-הדיור (לדונם-בנוי נטו) ממתחם הגלעין ועד לקטע המזרחי מעיד בהכללה על תקופות הבניה, שכן הקטע המזרחי החדש מצטיין בצפיפות נמוכה - 0.4 יחידות דיור לדונם. זאת ועוד, תפוסת שטח הבניה (נטו) מהשטח הבנוי (ברוטו), שהיא גבוהה מאוד במג'ד אל-כרום בהשוואה לרמה, מלמדת גם כן על עתיקות הגלעין הצפוף (84.9%) לעומת הקטע המערבי והמזרחי (75% בלבד).

עתודת שטחי הבינוי של הכפר השתרעה בשנת 1969 בקטע הצפוני-מזרחי על פני 166.3 ד' (ברוטו) או 124.7 ד' (נטו), היינו בציפוף מתוכנן של 75%. בהשלכה של תנאי הציפוף שבשטח משנת 1969 (5.3 נפשות לדירה משפחתית, 1.1 דירה לדונם נטו), ניתן היה ליעד בעתודה המוצעת כ-113 דירות ל-600 נפש. "פתרון" מעין זה היה מסיים את מכסת עתודת-הקרקע עוד לפני שנת 1979. בשנת הסקר נימנו 544 מיבנים בכפר, שיצרו 650 יחידות דיור, היינו ממוצע של 1.2 דירות משפחתיות ל-מיבנה, אולם במתחם הגלעין - הציפוף הריאלית היתה גבוהה יותר ונאמדה כבר אז ב-32 נפשות לדונם. סיווג איכות המיבנים לשנת 1969 דורגה כדלקמן: 118 (22%) ניבנו מאבן וחמר ונקבעו כמיבנים עתיקים; 83 (13%) ניבנו מעץ ופח, בעיקר בקטע המערבי, ברצועת מיבני הפליטים משנת 1949; 343 (65%) מהמיבנים ניבנו מבטון ומלבנים, בעיקר בקטע המזרחי, הדרומי ובווילות של הקטע הצפוני-מערבי הגבוה.

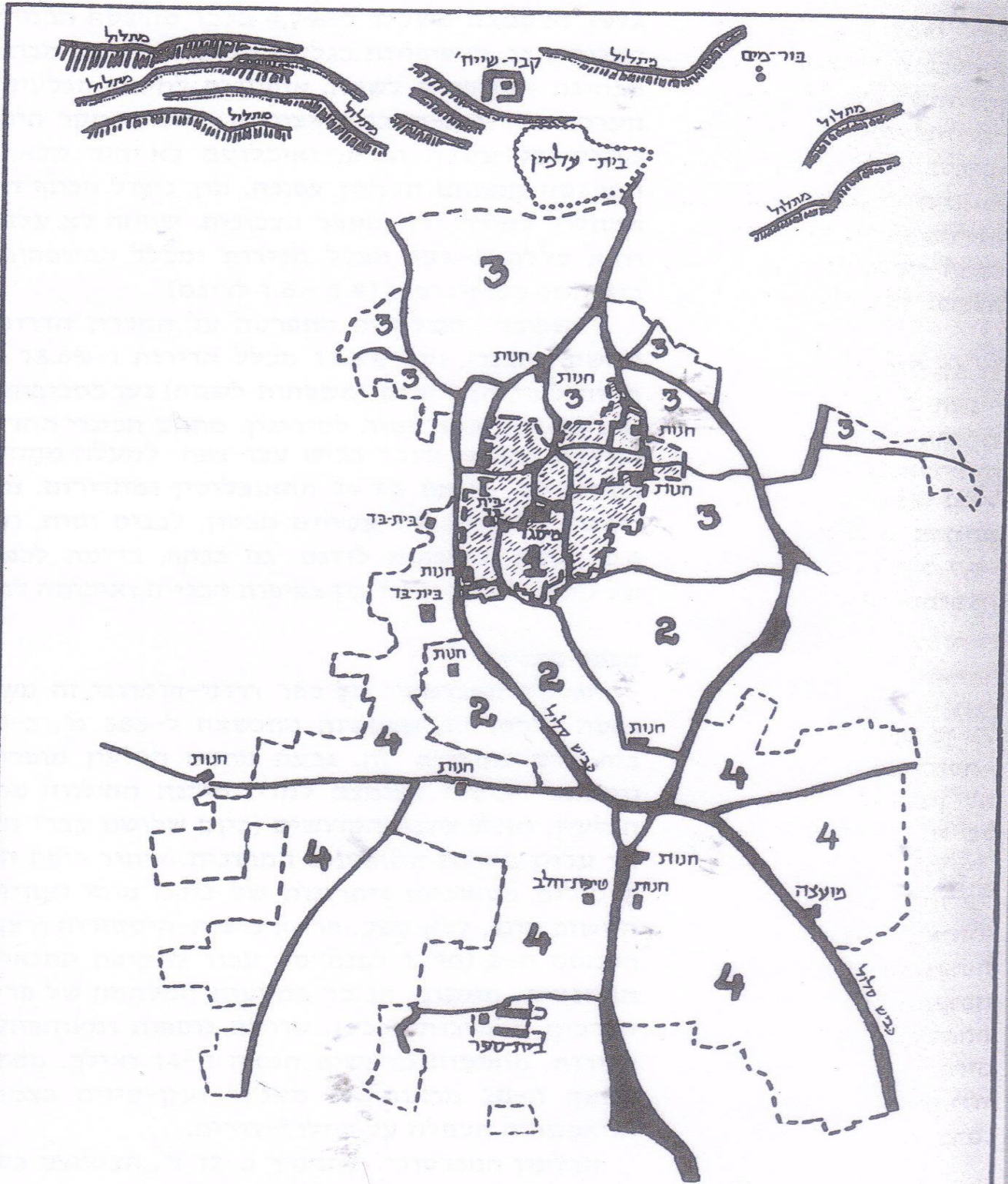
הכפר נחף (ציור 2)

הגלעין המנדטורי, המשתרע על 33.78 ד', ממוקם על גבעה, שבמרכזה מתנשא המסגד בנקודת גובה 355.9 מ'. הגלעין הטרומ-מנדטורי אותר סביב המסגד על המרחב הכיפתי המצומצם ששיפועיו מתונים. גבעת נחף מזדקרת 100-120 מ' מעל בקעת בית-כרם, והאיתור מצביע על שיקולים בטחוניים ברורים, שכן השיפועים ממתחם הגלעין כלפי מזרח, דרום ומערב נעים בין 15%-20%. הממצאים הארכיאולוגיים המרובים מתארכים את היישוב העתיק לתקופה הרומית-ביזנטית ולימי-הביניים (כיישוב נוצרי). לפי סברה נוספת, יתכן שהיישוב התקיים עוד בתקופת הברונזה הקדומה במתחמו הנוכחי. קרוב לוודאי, שהאתר אינו אלא תל עתיק. מקור-המים דל בשפיעתו ולפיכך מרובים יחסית הבורות החצובים והמערות. שיקולי תעבורה באיתור הגלעין היו משניים. איתור המיתחם ומיקומו דומה לזה של בענה וסאג'ור, והוא הדין בצפיפויות הבניה בשוליים, וכן בסגנון ובאיכות המיבנים. בתקופת 1948-1967 ניבנו 59.6% מכלל המיבנים, ואילו בשבע השנים (1960-1967) ניבנו רק 32.7% מהס"ה, וזהו אחוז נמוך יחסית לכפרים האחרים. בניגוד לכפרים האחרים, לא נמצאו כל המיבנים מאוכלסים בשנת הסקר (1967): מתוך 428 מיבנים קיימים היו רק 420 משפחות ו-388 דירות משפחתיות.

לוח 4: חלוקה גיאוגרפית של האזורים, המיבנים והמשפחות, 1967

האיזור	השטח דונם	יחידות דיור		משפחות		צפיפויות	
		ס"ה אחוזים	ס"ה אחוזים	ס"ה אחוזים	ס"ה אחוזים	משפחות/דונם	צפיפויות/דונם
הגלעין	33	10.5	163	42.0	175	4.94	5.3
צפון	40	12.1	58	14.9	63	1.45	1.6
דרום-מרכז	70	22.3	52	13.4	57	0.74	0.8
דרום	170	55.1	115	29.7	125	0.67	0.7
ס"ה וממוצע	313	100.0	388	100.0	420	1.21	1.3

המקור לעיבוד: צוות-9 לתיכנון כולל.

2. נחלק צפיפות מגורים וצפיפות דרכים

- דיוג צפיפות
- 1 = 5.3 מישפחות לדונם
 - 2 = 1.6 מישפחות לדונם
 - 3 = 0.8 מישפחות לדונם
 - 4 = 0.7 מישפחות לדונם

מידות

רצף שטח בנוי
מיתחם הגלעין
דרך

המקור:
צחת-9, 1967.
ערטו: ע. ישראלי

בהתאם לצפוי תפס מיתחם הגלעין רק 10.5% מכלל השטח הבנוי ב-1967. (ב-1972 הצטמצם משקלו ל-4.7% בלבד מהשטח הבנוי), אולם 41.7% מכלל המשפחות התגוררו בו. הצפיפויות בגלעין הגיעו לשיא, הן מבחינת קריטריון הדירות לשטח והן מבחינת המשפחות לשטח. אופיינית למיבני הגלעין היתה הבניה הדו-מפלסית על מערכת מדריגות-האבן החיצוניות. בשנת הסקר היו כ-7% ממיבני הגלעין בדרגות שונות של עזובה והרס, ואיכלוסם לא היה מלא. "השכונה" השניה בוותיקותה התפרסה ממתחם הגלעין צפונה, תוך ניצול הכתף הטופוגרפית, וטיפסה על מורדות המתלול לאורך דרך-העפר הצפונית. שטחה לא עלה על 12.1% מכלל השטח-הבנוי והיא כללה כ-15% מכלל הדירות ומכלל המשפחות. הצפיפויות היו עדיין גבוהות בהתחשב בטופוגרפיה (1.5 - 1.6 לדונם).

"השכונה" השלישית התפרסה על המדרון הדרומי של גבעת הגלעין, על 22.3% מהשטח הבנוי, ועם 13.4% מכלל הדירות ו-13.6% מכלל המשפחות (1967). הצפיפויות למיניהן (דירות ומשפחות לשטח) נעו בסביבות 0.8 לדונם, כשהמיבנים אופייני מכניית אבן, בטון וטיח לסירוגין. מתחם הבינוי החדש השתרע על השלוחה הדרומית היוצאת מהכפר לעבר כביש עכו-צפת. למעלה ממחצית השטח הבנוי (55.1%) נכלל באיזור זה, לעומת 29.7% מהאוכלוסין ומהדירות. מטבע הדברים, שהבניה מרווחת ביותר, המיבנים היו עשויים מבטון, לבנים וטיח, והצפיפויות קטנו עד לכלל 0.7-0.6 דירות ומשפחות לדונם. גם בנחף, בדומה לכפרים האחרים, נשנתה התופעה של קיום מיתאם חיובי בין צפיפות הבנייה ואיכותה לבין תקופת הבנייה.

הכפר סאג'ור

הגלעין המנדטורי של כפר דרוזי-הומוגני זה משתרע על 12 ד' ומוצב גם כן על גבעה קירטונית, שפסגתה מתנשאת ל-383 מ', כ-100-110 מ' מעל כביש בקעת-בית-כרם שמדרום לה. גבעת מתחם הגלעין מופרדת ממתלול-צורים שמצפון לה ומתחמו הכיפתי מצומצם למדי. מיבנה הח'לווה ממוקם באגפו הדרומי-מזרחי של הגלעין, ואילו ציוני-הקדושים (כיום שלושת קברי השייח'ים) מצויים מדרום לגלעין, אך עדיין בתחום השיפועים המתונים. איתור כיפת הגלעין היישובי מעיד במיוחד על שיקולים בטחוניים ויתרונות של ניקוז מימי ואווירי. אולם הגורם הבולט באיתור היישוב הינו, ללא ספק, פרי אינרציה-היסטורית ורצף יישובי ארוך מאוד, למן תקופת רעמסס ה-2 (1290 לפנה"ס), עבור לתקופת התנאים דור-חמישי ולשלהי התקופה הביזנטית. היישוב, הנזכר במסעות המלחמה של פרעה זה, מלמד על צמידות לאחת הדרכים החשובות בכנען. עדויות נוספות ומאוחרות, המאזכרות את שזור על נתיב שיירות, מופיעות מראשית המאה ה-14 ואילך. מפת PEF ומפות אחרות מתחילת המאה ה-20 מראות את סאג'ור ועין-עיוזים כצמתות שבילים בבקעת בית-כרם המאפשרים העפלה על מתלול-צורים.

הגלעין המנדטורי, שהוערך ב-12 ד', הצטמצם בשנות ה-30 ל-7 ד' בלבד. צפיפות סגנון ואיכות הבניה בגלעין, שבתוכו ישן וחדש משמשים בעירבוביה, מפרידים בצורה בולטת בינו לבין אזורי המגורים האחרים, שהוקמו רובם ככולם בתקופת המדינה.

התפרסות השטח הבנוי בהווה פונה מערבה וצפונה-מערבה, בשיפועים נוחים יחסית, עד לבריכה הכפרית. רצועה נוספת מתמשכת במקביל לכביש הגישה הכפרי

עד לעין-שזור. כיוון נוסף מצביע על הפריפריה המזרחית והדרום-מזרחית של הגלעין, עדיין בתחום השיפועים המתונים עד לבינוניים. מגבלות הבינוי בולטות ברכס מתלול-צורים שמצפון, במורדותיה התלולים והקארסטיים של שלוחת סאג'ור, מדרום לנבי-יוסף, מקום שם משתרעים גם אתרי החציבה בגבהים 300-350 מ'. הסקר שערכנו בספטמבר 1972 הצביע על 125 מיבנים, 157 דירות משפחתיות, 199 משפחות ובס"ה - 1,067 נפשות. מיון המיבנים לפי תקופת בנייתם מלמד, כי מרבית הבניה (89.6%) חלה בתקופת המדינה (1948-1972). גם לפי הערכה של מקדמי-אישורי-בניה ממוצעים התקבל ש-72.3% מיחידות הדיור ניבנו בין השנים 1948-1969. עיקר מועד הבניה חל בשנים 1961-1967 (41.6% מהמיבנים). בין 1967-1970 נוספו עוד כ-24% מהמיבנים הקיימים. הווה אומר, שנות ה-60 עמדו בסימן תנופת בינוי לצרכי מגורים כדי 65% ויותר מכלל המיבנים שנסקרו עד שנת 1972.

לוח 5: המיבנים לפי תקופות בנייתם והתפרסותם, 1970

ס"ה	1970-1968	1967-1962	1961-1948	עד 1947	מספר המיבנים כנ"ל
125	30	52	30	13	המיבנים כנ"ל
100	42	41.6	24	10.4	באחוזים התפוצה
	25-במזרח	מסביב לגלעין ובמערב	מסביב לגלעין	בגלעין	הגיאוגרפית
	5-במערב				

המקור: סקרנו לסאג'ור, ספטמבר 1972.

המיבנים שמחוץ לגלעין בנויים ברווחה, רובם ככולם מוקפי בוסתנים, וחומרי הבניה היו בטון ולבנים. הבינוי ניצל את השיפועים לצורך בניה על עמודים. אחוז התוספות (חדרים למיבנים קיימים) בס"ה הבניה שנוצעה בשנת 1969 היה גבוה מאד: 40.6% מסך כולל של 1,466.42 מ"ר. הסבר חלקי לכך נעוץ במסורת הפטרי-ארכלית, שחרצובותיה עדיין חזקות בחברה הדרוזית, ועדות לכך נמצאה במיקבצי הבתים ובתוספותיהם (חדרים חדשים למשפחה המורחבת) גם בבניה החדשה. הפריפריה של מיתחם הגלעין היתה האיזור הצפוף ביותר מבחינת המגורים, ולמעשה ניתן לשייכה כהמשך למיתחם הגלעין מבחינת רצף-הבינוי וסגנונו. המתחם המורחב הזה הכיל רק 28% מכלל המבנים, אולם איכלס 46.7% מכלל המשפחות. אולם, למעשה, העלינו בסקרנו, כי 21% מהמשפחות הגרעיניות (לפי התפיסה הסוצ-יולוגית), על 125 נפשותיהן, חסרו יחידות דיור עצמאיות. לעומת הצפיפות הגבוהה במיתחם הגלעין ובשוליו, הצטיינו שכונות המגורים החדשות במערב ובמזרח בשטחים מרווחים ובצפיפויות נמוכות, כדלקמן: במזרח - 18.1% מהמשפחות התגוררו ב-24% מכלל המיבנים; במערב - 27.1% מהמשפחות התגוררו ב-40% מכלל המיבנים. בדיקת התפלגות המיבנים הקיימים לפי חדרים וצפיפויות (נפשות לחדר) התבססה על 1,053 נפשות (מתוך 1,067 בשנת 1972) של 186 משפחות-גרעיניות. המימצא המעניין ביותר התייחס לגודל השכיח של הדירה, שעמד על 5 חדרים (!), והיה נכון

לגבי 16.7% מכלל המשפחות שנבדקו, או 22.5% מכלל המשפחות שבכפר. נתון זה הצביע על פער חיובי ניכר בהשוואה לכפרים האחרים. אולם בחישוב ממוצע התברר כי הצפיפות הגיעה ל-1.6 נפשות לחדר. ערכי הצפיפות הגבוהים (1.9 נפשות לחדר) התייחסו לדירות בנות 2-3 חדרים, שאיכלסו 16.6% מכלל המשפחות, או 13.9% מכלל הנפשות. הצפיפות הנמוכה ביותר נרשמה, בהתאם לצפוי, בדירות בנות 7 חדרים (נפש אחת לחדר ו-12.4% מכלל הנפשות), ובדירות בנות 9 חדרים (1.1 נפשות לחדר, אך 1% בלבד מכלל הנפשות). מימצא חשוב אחר התייחס, כאמור, ל-20.9% מכלל המשפחות, או ל-11.9% מכלל הנפשות, שחסרו מגורים עצמאיים. היו אלה משפחות גרעיניות קטנות, זוגות מבוגרים, בודדים, או משפחות עניות שהתגוררו עם שארי-בשרם.

הכפר רמה

זהו הכפר החריג מבחינת מיקומו, שטחו, אופיו החקלאי, שירותיו וחתך תעסוקתו-במידה רבה תודות לאופיו הנוצרי (1972: 61.9% - נוצרים, 26.1% - דרוזים, 12% - מוסלמים). גם כאן ניתן לאבחן את הגלעין העות'מאני לפי סגנון המיבנים וחומריהם להערכתנו, השתרע גלעין זה על 19.8 ד', בעוד שהגלעין העות'מאני הוערך ב-68.9 ד' פירוש הדבר, שבשלהי התקופה התורכית תפס השטח הבנוי כ-29% בלבד מהמתחם הבנוי בשלהי תקופת המנדט, ולכן התרחבות הגלעין חלה במיוחד, בתקופה ה-מנדטורית. קביעה זו מתאימה לעדויות בדבר עליית חשיבותו של הכפר דווקא ב-תקופה הנ"ל. מבחינה טופוגראפית משתרע הגלעין המנדטורי על מידרון תחתי יותר מאשר על שלוחה.

הגלעין המנדטורי מדגים חלוקה ברורה בין קטעו הצפוני והגבוה - מתחם הח'לווה (455 מ'), לבין הקטע המרכזי, לבין הקטע הדרומי הנמוך (420 מ'). בחלק הגבוה התרכז המיעוט הדרוזי בתקופת המנדט. מרחב ההתפשטות הדרוזית בגליל-העליון כלפי דרום, שמוקדו בהר-מירון והר הארי, הדרים עד לקו הרוחבי של עין אל-אסד, צפון-רמה וסאג'ור. היה זה, כמוכח, קו-נסוג בהשוואה למאות הקודמות ובהתחשב בעדויות-העבר על ישוב דרוזי-הומוגני בכל רמה עוד במאה ה-18. נתוני אומדן הבתים במתחם הגלעין היו כדלקמן: ב-1886 - 225, ב-1931 - 254, וב-1970 - 233. השטח הבנוי הכלל-כפרי נאמד ב-1972 ב-922 דונם (או ב-840 ד', לפי משרד-הפנים, ל-1967).

קרוב ל-60% מכלל המיבנים ברמה (עד 1972) ניבנו בתקופת המדינה. למעשה, קשה למדי לשחזר ולהעריך את שיעורי הבניה עד שנת 1960, שכן חלק ניכר מה-מיבנים בגלעין ובפריפריה שופץ בדרגות שונות. ממצאינו העלו בס"ה 570 מיבנים, שלא כללו את צריפי הפליטים המוסלמים בדרום-מערב, עם 781 יחידות-דיור, ומהן 65 שתופקדו לעסקים שונים, היינו - 716 יחידות מגורים ל-680 משפחות. כשני-שליש מהמיבנים היו דו-מפלסיים ובתוכם מספר מיבנים תלת-מפלסיים. ב-1972 נחלקו המיבנים לפי יחידות שכונתיות, כדלקמן: מרכז הכפר - 125, מערב - 145, מזרח - 130, צפון - 84, דרום - 96 ובס"ה 570 מיבנים. המתחם הצפוני של הגלעין וחלק ממיבני השכונה הצפונית אוכלסו ע"י הדרוזים (26.1% מכלל התושבים). פליטי 1948/9 המוסלמים וצאצאיהם (12% מהתושבים) התגוררו ברובם בצריפים במערב, ואילו הרוב הנוצרי (61.9% מאוכלוסיית הכפר) ופליטי איקרית

לוח 6: הפריסה הגיאוגרפית לשטחי מגורים וצפיפויות

האיזור	השטח ברוטו (דונם)	כנ"ל באחוזים	השטח נטו (דונם)	הנטו מה-ברוטו ב-אחוזים	מספר היחידות באחוזים (לדונם-נטו)	כנ"ל	צפיפות היחידות
הגלעין צפון-	70	8.3	45	64.3	233	45.5	5.1
מזרח צפון-	180	21.4	120	66.7	70	13.6	0.5
מערב	100	11.9	65	65.0	60	11.7	1.0
מערב	140	16.7	95	67.9	40	7.8	0.5
דרום דרום-	190	22.7	110	57.9 ⁽¹⁾	40	7.8	0.3
מזרח	160	19	70	43.8	70	13.6	0.5
ס"ה וממוצע	840	100	505	60.1	513 ⁽²⁾	100	0.9

המקור לעיבוד: משרד הפנים - רמה, פרוגרמה לתוכנית מיתאר, 1969.

הערות: (1) אחוז הנטו מהברוטו באיזור הדרומי כולל גם את שטח המרכז.

(2) ס"ה מספר היחידות לא כלל 77 יחידות נוספות שהשתרעו מחוץ לתחום ה-פרוגרמה.

התפרסו בכל חלקי הכפר. יותר ממחצית הנוצרים השתייכו לכנסייה היוונית-אורתו-דוכסית.

שטח הגלעין ב-1967 היווה רק 8.3% מהשטח הבנוי (או 9% מהשטח הבנוי נטו). אולם 45.5% מהמיבנים התרכזו בתחומי, ויש להניח נתון קצת יותר גבוה לגבי ה-אוכלוסייה. מבחינות אלה ואחרות, כגון ריכוז השירותים, נותר הגלעין בחזקת המוקד-הכפרי. בדומה למג'ד אל-כרום, חוצה את הגלעין בשוליו הצפוניים כביש אספלט מפותל, תלול וצר, שאיפשר גישה לרכב מנועי קל. רוב הסימטאות בתחומי הגלעין רוצפו באבן ומיעוטן באספלט. קיום גישות לשולי הגלעין השפיע על מיקום מערך החנויות, בתי-העסק ומיבני-השירותים, ש-65 מהם התמקמו בדירות מגורים לשעבר. לעומת זאת, המוסכים ומיבני-המלאכה השתרעו בקירבת כביש עכו-צפת (הקטע הישן) והמסעף העולה לפקיעין. הואיל והבניה עברה כבר ב-1971/2 על פני התחומים המורשים ("קו-כחול") ב-32.6%, במיוחד בקטע הדרומי שתפס 22.7% מכלל השטח הבנוי, הועתק ציר עכו-צפת בכביש עוקף דרומי, המאפשר לתעבורה לפסוח על הכפר.

שאר אזורי הבינוי, ובמיוחד הקטעים הצפון-מערבי והצפון-מזרחי, השתדלו לשמור על אותם מפלסי גובה טופוגרפי של מרחב הגלעין. ולכן, בהמשך לגלעין, שצורתו דומה לאגס המשתרע על ציר צפון-דרום, ניבנו יחידות המגורים ברצועה צרה כלפי מערב-צפון-מערב, וברצועה מעובה יותר כלפי דרום-מזרח. יחידות אלה השתרעו, כאמור, באותם גבהים. להלן - פנה הבינוי כלפי דרום, בכיוון לכביש עכו-

צפת (הקטע הישן). יחידות המגורים החדשות ביותר הן הווילות המרווחות העוקבות במעלה ההר אחר כביש רמה-פקיעין. בחלקן הן ניבנו צפונית לכביש זה, היינו בגבהים 500-535 מ', ו-50-90 מ' מעל מרכז הגלעין. קווי המיתאר הבנוי בהווה מראים צורת מעויין, שציר רוחבו (מזרח-מערב) מתארך כדי 1300 מ' וציר אורכו (צפון-דרום) עולה על 900 מ'.

סיכום

בששת-הכפרים, שנתוניהם נסקרו והוצגו לעיל עד תחילת שנות ה-70, מתחוללות תמורות בשיעורים שונים ובמהירויות שונות. אולם ניתן למתוח מכנים-משותפים ביניהם, וקרוב לוודאי שאלה איפיינו גם כפרי-מיעוטים נוספים בגליל.

לוח 7: הערכות שונות להתרחבות שטחי הבינוי

רמ	סאג'ור	נחף	מג'ד אל-כרום	דיר אל-אסד	בענה	
						הגלעין ה- מנדטורי 1945 (ד')
56	7	44	74	38	57	
						ס"ה הבינוי 1972 (ד')
922	251	712	793	255	227	
						"קו-כחול" (ד')
621	185	477	543	364	356	
						הפער בין השטח-הבנוי ו"קו-כחול" (%)
32.6	+26.3	+33.0	+31.5	-42.7	-56.8	
						שטח בנוי לפי משרד הפנים ו- מתכנני מיתאר (ד') (-)
945 575	(-)	313	757.2 (ברוטו) 575.6 (נטו)	254	(-)	
						שטח בנוי לפי משרד החק- לאות (1971/2)(ד')
(-)	272	662	788	248	100	

מקורות: סקרנו ל-1972; תוכנית מיתאר גליל-מרכז, דו"ח 12; משרד-הפנים; צוות-9 לתיכנון כולל: משרד החקלאות.

(א) הלחץ הדימוגרפי, היעדר הגירות-חוץ משמעותיות, ריבוי תעסוקות חוץ והשתפרות דימויי-הדיוור ורווחתו חוללו תנועה דינאמית של בינוי למגורים על חשבון קרקעות חקלאיות בעבר הקרוב, וללא פיקוח ממשי בשטח מצד

- הרשויות. עיקר תנופת הפיתוח חלה במחצית הראשונה של שנות ה-60. כתו-
צאה מכך, חל מהפך במיתארי-הכפרים, שהתרחבו פי כמה וכמה. במקביל
לכך, חל שינוי בסגנון ובמערך הכפרי, המאופיין עתה בבנייה-מפוזרת, לעומת
הבינוי-המכונס והצפוף שאיפיין בעבר ומשתקף בהווה במיתחמי הגלעין.
- (ב) מידרג צפיפויות הבינוי-לשטח יורד ממיתחמי הגלעין לעבר יחידות המגורים
החדשות. במקביל לכך, האמירו מחירי הקרקעות לבינוי. קיים מיתאם חיובי בין
צפיפות, איכות ותקופת הבניה.
- (ג) עד תחילת שנות ה-70, בכל הכפרים היווה עדיין מיתחם הגלעין מוקד של
צפיפות ואיכלוס-יתר. בתוכו וסביבו נערכו השירותים השונים ללא תיכנון
ויד-מכוונת. ליקויי נגישות היקשו על פיתוח נוסף. פעילות בו-זמנית של בניה
והרס בוצעה בכל מיתחמי הגלעין.

לוח 8: משקל מיתחמי הגלעין והאוכלוסין מהסך-הכל (באחוזים)

	רמה	סאג'ור	נחף	מג'ד אל-כרום	דיר אל-אסד	בענה	
א	7.5	4.8	4.7	9.6	19.2	12.7	
ב	11.1	6.5	7.9	14.1	13.5	8.1	
ג	45.4	38.5	41.6	47.7	40.4	36.9	

- א = מיתחם הגלעין באחוזים מהשטח הבנוי הכפרי (1972).
ב = מיתחם הגלעין באחוזים מהשטח המורשה בבנייה ("קו-כחול", 1968).
ג = אחוז האוכלוסיה בגלעין מכלל האוכלוסיה (1972).

מקורות: מחלקת-המדידות, מפות-כפריות, תוכנית מיתאר גליל-מרכזי, דו"ח 12,
נתוני אוכלוסין - ל.מ.ס.

- (ד) בכל הכפרים, להוציא את רמה, תשתית השירותים היתה לקויה בשנות הסקרים
בדרגות שונות של חומרה. מצב זה השתפר והלך במרוצת שנות ה-70.
- מכל הנאמר לעיל נובע, שיש צורך בהערכה מחודשת של צרכי כפרי-המיעוטים
בגליל, תוך תכנון מקיף של מערכי-הכפרים ושירותיהם לקראת שנות ה-80. הדחיפות
לפעילות זו היא חיונית ביותר לא רק מהנימוקים האובייקטיביים הנגזרים מתמונת
המצב הנוכחית, אלא גם מתוך האינטרס הלאומי של מדינת ישראל.
- מבחר מקורות:

- (1) כללי: ישראלי, ע. - בקעת בית-כרם ויישוביה. (במערכו של גליל, 1979).
- (2) מקלר, א. - בענה, הצעה לתוכנית מיתאר (מכונת כתיבה), חיפה 1972.
- (3) צוות-9 לתיכנון כולל - סקר כלכלי חברתי: ג'ולס, דיר-אל-אסד ונחף. ת"א, 1968.
- (4) טוכלר, ש. - סקר והצעת מיתאר למג'ד אל-כרום (מכונת כתיבה, בלי תאריך).
- (5) אגף התכנון, משרד הפנים - מג'ד אל-כרום, פרוגרמה לתוכנית מיתאר. ירושלים, 1969.
- (6) ישראלי, ע. - סקר כולל לכפר סאג'ור, ספטמבר 1972.
- (7) Schumacher, G. - Population List of Liva of Akko, P.E.F., 1887, pp. 173-174.
- (8) Mills, E. - Census of Population 1931, Jerusalem, 1932.